

סקירה על אוצר הגאונים למסכת בבא בתרא

לפני כתשעים שנה קם אחד המפעלים התורניים הגדולים של תקופתנו, מפעל הענק של הרב ד"ר בנימין מנשה לויין - אוצר הגאונים על סדר הש"ס. כך כתב המחבר בהקדמתו למסכת ברכות: "תעודת 'אוצר הגאונים' היא לכנס תורתן של הגאונים, גאוני סורא ופומבדיתא, משנת ד"א שמ"ט עד ד"א ת"ת, לאסוף את כל תשובותיהם ופירושיהם מכל המקומות אשר נפוצו בהם, בין בספרי הראשונים, בין בקבצי האחרונים ובין בכתבי יד שונים, ולסדרם על סדר התלמוד". יצירה זו נותנת לנו צוהר להבנת התקופה, תקופת המעבר מהתלמוד הבבלי לספרות הראשונים, ועדיין רב הסתום בפשר תורתם ודרכם של הגאונים.

כידוע המפעל לא נסתיים, ובעיקר נשארו מסכתות מסדר נזיקין שלא טופלו. בשנת תשכ"ז יצא לאור אוצה"ג על מסכת סנהדרין מאת הרב ח"צ טויבש מציריך, ולאחרונה אחרי שנים רבות פרופ' ירחמיאל ברודי, בסיועם המבורך של הרב ד"ר כרמיאל הכהן והרב ד"ר צבי שטמפפר, הרים את הכפפה, והוציא לאור ע"י מכון 'אופק' את אוצר הגאונים החדש על מסכת בבא מציעא, וכעת בהוצאת 'יד הרב נסים' הם מגישים לנו את האוצר על מסכת בבא בתרא, וכפי ששמעתי עוד ידם נטויה לסיים את סדר נזיקין. עבודה זו דורשת, מלבד שחייה בים התלמוד, גם כושר חיפוש וחיטוט בקטעי גניזה, השוואות וזיהויים, התמצאות בספרי ראשונים לא ידועים, ידיעת השפה הערבית ועוד, ורק יחיד סגולה ראויים לעמוד במשימה זו.

עד כה עסקנו במלאכת איסוף החומר וסידורו, אבל לאחר שה'לחם' פרוש לפנינו יש לדעת כיצד לעכלו. המחברים מעירים לעיתים על חידושים בתורת הגאונים, על השוני בין פירושיהם לפירושי הראשונים וכיוצ"ב, אבל אין זה מעיקר תפקידם. האתגר הזה מונח לפני אוהבי התורה ולומדיה לברר מה היא שיטת הגאונים, האם דרכם שונה מזו של הראשונים, האם וכיצד השפיעו על המפרשים שאחריהם, למה אין רצף של מסורת הלכתית-פרשנית מתום תקופת התלמוד ועוד. כבר נערכו מחקרים בנידון, ועדיין היד נטויה.

הגמרא בסוף בבא בתרא אומרת שהרוצה להחכים יעסוק בדיני ממונות, אם כן כעת יש לנו הזדמנות לעסוק בדיני ממונות שבתורת הגאונים. נדון כאן בארבע דוגמאות הקשורות למסכת בבא בתרא בהן דברי הגאונים מאירים את הסוגיות באור חדש.

א. סי' תצה: המשנה בפרק שישי (צג, ב) אומרת: "המוכר פירות לחברו הרי זה מקבל

עליו רובע טינופת לסאה...". כלומר הלוקח מסכים ומוחל מראש על חסרון מה במידה, כי ידוע שהסחורה אינה נקיה, וכמו שכותב הרשב"ם: "דסתם תבואה דרכה להיות בה רובע טינופת, אבל יותר מרובע לא...", ומובאים שם פרטים נוספים בכיוצ"ב.

וכך פוסק הרמב"ם הלכות מכירה פרק יח הלכה יא-ג:

המוכר חטים לחבירו מקבל עליו רובע קטנית לכל סאה, שעורים מקבל עליו רובע נישבות לכל סאה... נמצא מהן יתר על השיעורים האלו כל שהוא - ינפה את הכל ויתן לו פירות מנופין וברורין שאין בהן כלום. ואין כל אלו הדברים אמורים אלא במקום שאין להם מנהג, אבל במקום שיש להם מנהג הכל כמנהג המדינה... לפיכך הבורר צרור מתוך גרנו של חבירו נותן לו דמי חטים כשיעור צרור שבירר, שאילו הניחו היה נמכר במדת חטים, ואם תאמר יחזירנו - הרי אמרו אסור לערב כל שהוא.

כאן שמענו, ראשית, שהמנהג קובע. שנית, שאם הפסולת רבה על השיעור המקובל מחזיר לו המוכר את כל דמי הפסולת, ולא רק את העודף על השיעור המקובל. ושלישית, שאם יצאה הפסולת אסור להשיבה בידיים, ולכן נפסק כי הבורר את הצרורות מתבואת חברו חייב לשלם לבעל התבואה, שכן גרם לו הפסד.

באוצה"ג שם מובא קטע מספר המקח והממכר לרה"ג, בו נאמר כי "יש לנהוג בזה כעניין מנהג השווקים והמקומות, כמנהג כל מקום ומקום", כדברי הרמב"ם הנ"ל, ואולי כאן מקורו של הרמב"ם. אבל החידושים הבאים, בדבר עודף על השיעור וברירת צרורות, אינם דומים לדברי הרמב"ם:

והיכא שהמוכר הטיל באותה סחורה עפרורית יתר או פסולת יתר כדי להרבות המידה, ראוי שיראו אותו בני המקום וישערו אם הוא עפרורית כשיעור שהן נוהגים בו שהיה בסחורתם, או בקרוב מאותו שיעור, יניחו אותו ויעשו כמנהגם, ואם הוא יתר יש עליו לחשב לו אותו יתירות.

ויש לעיין, אם יש עודף של פסולת על המנהג אומרת הגמ' (צד, א) שכיון שמנכה, מנכה את כל העודף, ומסתפקת הגמ' אם הוא דין או קנס. ומדוע קנסו?: "רובע שכיח, יותר לא שכיח, ואיהו הוא דעריב, וכיון דעריב קנסוהו רבנן בכולהו". אבל מדברי רה"ג משמע שהאיסור לערב בידיים הוא רק מעבר לכמות הפסולת המקובלת, אבל לערב כפי המקובל מותר, ואם עירב יותר רק היתר חוזר. עד כמה שידוע לי אין זכר לדעה כזו בדברי הפוסקים הידועים.

ולעצם העניין יש לשאול, מדוע הבורר צרורות חייב כמובא בסוגיא שם, הרי הבעלים יכולים להחזיר את הפסולת בכמוחת המקובלת, ואם כן לא נפסד. אמנם יש לציין כי רה"ג כלל לא הביא את הדין של הבורר צרורות מתבואת חברו, וצ"ע.

ב. סימנים תמה-תמו: ב"ב פג, ב. דוגמה זו מאלפת, ולא רק על עצמה יצאה ללמד אלא על הכלל יצאה.

יש והמחברים מביאים אותה תשובה משני מקורות. במקום אחר [ראה בקטע הבא] המהדירים מסתפקים אם אותה שאלה הופנתה לשני גאונים, או שמא הייתה רק תשובה אחת וחל שיבוש בייחוס המחבר. בנידוננו התשובות דומות, לכאורה אין בזו אלא מה שבזו, אבל יתכן מאוד שמקור אחד הוא עיבוד או קיצור של המקור העיקרי, ויש להיזהר מהסקת מסקנות ממקור משני.

במשנה שם מבואר שקיימות ארבע מידות במוכרים, שהם היסוד לדיני מקח טעות. באוצר הגאונים מובאת תשובה של רב נחשון גאון מהקובץ 'שערי צדק', שלא מצאתי לה מקור בגמרא. וז"ל: "המוכר עבד לחברו והיו בו מומין מבית אדוניו הראשון, והשביו אדון שני", וכעת תובע הקונה מן המוכר שינכה לו דמי המום, והמוכר אומר אם כן נבטל את המקח, טול דמים שנתת לי והחזר העבד, "שלא כדן עושה, שמאחר שגידלו שני והוציא עליו הוצאה והשביו לא כל הימנו שיאמר החזר לי את עבדי, אבל הוא שעשה שלא כהוגן ומכר לו עבד שיש בו מומין, וגנב דעת ולא הודיעו, ינכה לו דמי מומין".

שני חידושים שמענו כאן. ראשית, המוכר אינו יכול לבטל את המקח ולבקש את עבדו חזרה, מאחר שהקונה כבר השביו. לכאורה פשיטא הוא, שהמוכר לא ירויח מן הביטול, אבל בתשובה המקבילה בארמית, שהובאה מספר 'עניינות בספרות הגאונים' מאת פרופ' שרגא אברמסון, ומקורה כנראה מתשובות רב שרירא ורב האי, ולי נראה שהיא התשובה המקורית, יש תוספת לפיה המוכר מציע לשלם לקונה גם "מאי דהנפקת", כלומר את ההוצאות שהוציא כדי להשביח את המקח, ובכל זאת אינו יכול לכפות את הלוקח לבטל את העסקה, שכן הברירה ביד הלוקח לאמץ את העסקה או לבטלה ולא ביד המוכר.

שנית, הגאון בתשובה המקוצרת אומר שאין המוכר יכול לבקש את ביטול המקח כי עשה שלא כהוגן, שגנב דעתו של המוכר, ומשמע שאם גם הוא לא ידע מן המום יכול הוא לדרוש את ביטול המקח. תחילה חשבתי כי כאן לפנינו חידוש להלכה, בניגוד לרמב"ם והפוסקים בעקבותיו - כמובא בסמוך - הסבורים שרק המתאנה יכול להחליט אם לאמץ את העסקה או לבטלה, כמו ביפות ונמצאו רעות במשנה שם. וז"ל הרמב"ם הלכות מכירה פרק טו, ד:

אין מחשבין פחת המום, אפילו מכר לו כלי שוה עשרה דינרין ונמצא בו מום המפחיתו מדמיו איסר מחזיר את הכלי ואינו יכול לומר לו הילך איסר פחת המום, שהלוקח אומר בחפץ שלם אני רוצה, וכן אם רצה הלוקח ליקח פחת המום הרשות ביד המוכר, שהוא אומר לו או תקנה אותו כמו שהוא או טול דמים שלך ולך.

אבל בתשובה המקורית בארמית נאמר שאכן ידו של הלוקח על העליונה, והוא יחליט אם לאמץ את העיסקה או לבטלה, ולא נזכר שם כי המוכר גנב דעתו. אם כן משמע שלעולם אין המוכר יכול לבטל או לאלץ את הקונה לאמץ את העיסקה תמורת ניכוי דמי המום ללא הסכמת הלוקח, ורק הלוקח יבחר אם לבטל אם לאמץ את העיסקה.

אמנם משמע שם חידוש אחר, שהלוקח יכול לדרוש ניכוי דמי המום, בניגוד לדברי הרמב"ם. וז"ל התשובה: "כבר קנה לוקח, אם רוצה לקנות, ולית עליה דמים, אלא מאי דשוי עבדא בלחוד, הולכך (או) [אי] בעי אמר למוכר אהדר לי דמי מום..."

אולם הרמב"ם דיבר על מצב שבו הפרש המחיר הוא בפחות משתות (איסר מתוך 10 דינר), אבל בתשובת רה"ג נראה שמדובר בהפרש גדול, ואז הוא חוזר בו מדין אונאה ולא מדין מקח טעות.

ג. ס' תמט: פג, ב. באותה משנה מובאת המידה השלישית:

רעות ונמצאו רעות, יפות ונמצאו יפות - אין אחד מהם יכול לחזור בו. מה החידוש בזה? הרמב"ם (מכירה יז, א) למד שהחידוש הוא ביחס לאונאה. וז"ל: ...רעות ונמצאו רעות יפות ונמצאו יפות, אף על פי שאינן יפות שאין למעלה מהן ולא רעות שאין למטה מהן והרי יש שם הונייה שתות, אין אחד מהם יכול לחזור בו, אלא קנה ומחזיר אונאה.

אך הרשב"ם פירש, שאין המאנה, כגון הלוקח, יכול לטעון שקיבל רע מאוד ואילו הוא התכוון רק לרע רגיל, שכן גם רע מאוד נכלל בהגדרה של "רע".

מדברי הגאון שם משמע שפירש כרשב"ם, וז"ל:

...כמו כן, אם התנה המוכר ללוקח על חפץ רע, והביא יותר רע שבעולם, יש על הלוקח ליטלו... ועל הדא גרסינן... רעות ונמצאו רעות אין אחד מהם יכול לחזור בו. אכן, בדברי הגאון יש תוספת, שאין המוכר יכול להחליף לרע פחות ללא הסכמת הלוקח. האם הרשב"ם ראה את פירוש הגאון - או פירש כן מדעתו?

ד. ס' תתצח: קעג, ב.

הרמב"ם בהל' מלוה ולוה כה, יד מביא דין מחודש של ערב לגופו של הלווה, וז"ל: מי שאמר לחברו הלווה ואני ערב לגופו של לווה זה לא ערב לעצמו של ממון אלא כל זמן שתרצה אביאנו לך, וכן אם אמר לו אחר שהלווה ותבעו הניחהו כל זמן שתתבענו אביאנו לך, וקנו מידו על זה, אם לא יביא זה הלוה יש מן הגאונים שהורה שהוא חייב לשלם, ויש מי שהורה שאפילו התנה ואמר אם לא אביאנו או שמת או שברח אהיה חייב לשלם הרי זו אסמכתא ולא נשתעבד, ולזה דעתי נוטה. [הראב"ד חולק, עיי"ש]

אין לדין זה מקור בגמרא, אבל יש לו מקור בגאונים, כפי שציין הרמב"ם עצמו. תשובה של רב נחשון גאון הובאה בטור חו"מ סי' קכט ובמגיד משנה שם. בטור יש הרחבה, ובין היתר נאמר שם: "...ומשיביאנו לבית דין נפטר הערב, עד שישבע הלווה שאין לו מה לפרוע". ברמב"ם משמע שהערבות הייתה רק על כך שיביא את הלווה לדין, ואם הביא נפטר מערבותו. אך בטור מבואר שהערבות הייתה לא רק להביאו ובכך נפטר הערב, אלא שאם הביאו לא ייתבע תחילה, אלא רק אחרי שהלווה ישבע שבועת אין לי, כתקנת הגאונים. כלומר, הערב יכול לדחות את התביעה כלפיו, אם הצליח להביא את הלווה לבי"ד, ואם לא ייתבע מיד, ראה בפרישה שם.

אבל פרט נוסף שנזכר צריך עיון: "הביאו ערב שבת בין השמשות ובמוצאי שבת ברח, לא נפטר הערב". וצריך להבין, מה היה המלווה יכול לעשות שעה לפני שבת, וכי יכול היה לכנס בבי"ד ולהשביעו בשעה זו? ויותר קשה בדברי המגיד משנה שם שכותב שם: ובתשובה לרב נחשון אמטייה כד נפיק חדא כוכבא שפיר דמי לקבוליה, ואי לא קבליה איהו דאפסיד אנפשיה ונפטר הערב. ואי בתר דנפקי תלתא כוכבי שבת הוה, ואי ערק לא מיפטר ערב. וכן אמר רב צמח. ואלו הדברים ודאי אינן אלא בערב להביא הלווה".

וכי יכול היה לכנס בבי"ד בזמן שבין הופעת כוכב אחד להופעת שלושה כוכבים? והנה באוצר הגאונים שלפנינו מובאת התשובה מקובץ 'חמדה גנוזה' וכן מכת"י קמברידג' מפי רב צמח גאון וכן מפי רב נחשון גאון, כמובא במ"מ שם, והתלבטו המהדירים אם התשובה הופנתה לשני הגאונים - או שתשובה אחת לפנינו ויש טעות בייחוס הזיהוי. עכ"פ נוסף שם פרט שיכול לשפוך אור על המציאות של אותם ימים, וז"ל: "ואי אייתי ערב לבעל חוב לבי דינא, א"נ לבית כנסת, נפטר הערב ממנו". נראה שהיו לווים שברחו, והמלווה נזקק לערב שיבטיח את בואם לדין בזמן הפרעון. אם היה זה בימי חול, מיד כינס המלווה בבי"ד שחייב את הלווה, ואם אמר שאין לו, נשבע שבועת אין לי, ואז תובע המלווה מן הערב (לפי הטור). אבל היו לווים שהתחכמו, ובאו הביתה סמוך לשבת, ויצאו מיד במוצאי שבת, כשאין אפשרות להשביעם. אם הצליח הערב להביאם לפני שבת לבית הכנסת אפטר שהמלווה היה מכנס שלושה מתפללים ודן בפניהם את הלווה. אבל שבועה נזקקת לטקס שלם, ונראה דוחק לומר שהיה יכול גם להשביעו בשעה זו. יותר נראה שהיה כעין חדר מעצר ליד בית הכנסת ולפני שבת היו מכניסים אותו לחדר זה, אבל אם כבר נכנסה שבת לא היו מכניסים אותו לשם, שהוא כעין דין, ולא דנים בשבת, ראה שו"ע או"ח שלט, ד.

* * *

לסיום, אעלה הצעה מעשית. פרויקט השו"ת של בר אילן מציג את דף הגמרא עם עשרות פירושים של ראשונים ואחרונים. כדאי להכניס לפרויקט גם את סדרת אוצר הגאונים הישנה והחדשה, וכך יוכל הפרויקט להוסיף מדור של פירושי הגאונים על סדר הדף.